

РОМИ, геноцид ромів на теренах сучасної України під час Другої світової війни. 1939 в СРСР проживали 88 200 Р., в УРСР — 10 443. Із Р. в Криму (2064 особи за переписом 1939), а також кількома тисячами в *Західній Україні* заг. кількість до серед. 1941 не перебільшувала 20 тис. осіб.

У проведенні «циганської політики» на окупованій нацистською Німеччиною Україні були задіяні айнзатцгрупи «С» та «D» поліції безпеки і СД (нім. Sicherheitsdienst Reichsführer-SS (SD) — служба безпеки райхсфюрера СС; див. також *Айнзатцгрупи*), стаціонарний апарат командувачів СС і поліції, підрозділи Вермахту, польової жандармерії, таємної польової поліції, а також цивільна адміністрація *райхскомісаріату «Україна»*.

У зоні воєнного управління відомо 29 випадків масових страт Р. 1941—43, більшість з яких припадає на 1942. Відомо багато випадків знищення осілих Р. поряд із кочовими. У *Чернігівській області* ще 13 вересня 1941 зондеркомандою 4а був розстріляний табір із 32-х осіб. Із 1942 почалися винищення осілих Р. У *Чернігові* 10 червня 1942 вийшло оголошення за підписом начальника поліції безпеки, яким Р. наказували зібратися «для переселення на нові місця проживання». У серпні 1942 Р. перевезли до міської в'язниці, звідки вивозили на розстріл. 30 вересня 1942 було розстріляно до 2 тис. осіб. Така ж доля протягом 1942—43 спіткала кочових та осілих Р. ін. місць Черніг. обл. У *Донецькій області* в *Артемівську* в печерах алебастрового кар'єру наприкінці лютого 1942 вслід за євреями було знищено ромське населення. У *Маріуполі* така ж доля, як та, що в жовтні 1941 спіткала єврейс. населення міста, яке було розстріляне німцями, була й у Р. У *Харкові* розстріли проводилися в Харків. лісопарку і в Дробиському Яру. У серед. 1942 в *Сумах* були розстріляні бл. 30-ти ромів. Із жовтня 1941 до лютого 1942 розстріли Р. були

здійснені принаймні в 6-ти населених пунктах *Запорізької області*.

У зоні під управлінням цивільної адміністрації принципи «циганської політики» обговорювалися в *Міністерстві окупованих східних територій*. У червні 1942 до райхскомісаріатів «Остланд» та «Україна» надійшов запит: «...чи повинні, на вашу думку, цигани піддаватися такому ж ставленню, як євреї». Запитувалося про спосіб життя циган, чи були вони осілими або кочовими, їхні заняття, скільки серед них «змішаних» Р. У липні 1942 в мін-ві *А. Розенберга* підготували проект, відповідно до якого передбачалося «не робити різниці між кочовими й осілими циганами». Але наступний варіант від травня 1943 пропонував враховувати ці відмінності. Незважаючи на ці дискусії, у райхскомісаріаті «Україна» протягом 1941—43 відбулися щонайменше 55 страт, більшість сталися 1942. Ще у вересні—жовтні 1941 в *Миколаївській області* службовці айнзатцгрупи «D» провели дві страти Р. у районі *Миколаєва*. У січні 1942 бл. 200 Р. були розстріляні в Миколаєві. Кілька ромських сімей разом з єврейськими було вбито в колиш. нім. колонії Штейнберг у Варварівському р-ні Миколаїв. обл. У *Херсоні* в травні 1942 Р. наказали зібратися для від'їзду до Румунії. Коли 300 Р. зібралися, вони були розстріляні. Влітку 1943 було вбито ще 50 Р. Ще один масовий розстріл Р. був здійснений біля могильника худоби: знищений табір складався зі 150-ти осіб. У м. *Нікополь Дніпропетровської області* німці розстріляли «колону критих і відкритих циганських візків». У Покровському р-ні Дніпроп. обл. наприкінці 1942 було проведено облаву та вбито 40 Р. У *Новоукраїнці Кіровоградській області* на початку вересня 1941 стратили «6 асоціальних елементів (циган)», але систематичне знищення Р. тут почалося 1942, коли в зернорадгоспі ім. Леніна (Новоукраїнський р-н) були розстріляні 72 Р. Улітку 1942 було вбито 27 осіб Р.-колгоспників у с. Янич (нині с. Іванівка Чигиринського р-ну Черкас. обл.). У *Кіровограді* було «розстріляно й закатовано, за да-

леко неповними даними, близько шести тисяч душ єврейського населення і більше тисячі душ циган». У *Полтаві* восени 1941 під час облави на «небажаних елементів» була ліквідована група Р., протягом 1942 знищили Р. у 5-ти населених пунктах *Полтавської області*. У *Житомирській області* вбивства Р. відбулися в *Малині* та *Янушполі* (нині смт *Іванопіль*), у с. Голиші (нині с. Жовтнєве Олевського р-ну). У *Волинській області* вбивства Р. розпочалися 2 червня 1942, коли в с. Шиловода нім. жандармерія розстріляла 64 Р., потім — у *Камени-Каширському*, у *Ратному*, у 1943 — у с. Видерта Камінь-Каширського р-ну. У *Ковелі* також було арештовано бл. 150-ти ромів. Їх утримували в таборі протягом 3-х днів, а потім убили. У *Рівненській області* неподалік від с. Степангород Володимирецького р-ну було розстріляно 15 Р., які ховалися в лісі. 21 травня 1942 від ген. комісара «Волині-Поділля» до всіх *гебітскомісаріатів* було надіслано додаткове розпорядження «всіх кочуючих циган ув'язнити негайно. Коней та візки конфіскувати та передати для раціонального використання». У київському *Бабинному Яру* також убивали Р. *А. Кузнецов* писав у книзі «Бабин Яр»: «[Цигани] підлягали такому ж негайному знищенню, як і євреї... Циган везли в Бабин Яр цілими таборами...» У *Київській області* в травні 1942 Р. розстріляли в м. *Васильків*, у серпні 1942 — біля м. *Обухів*.

У Криму в 1939 проживали 2064 Р. Значна частина сповідувала мусульманство й перейняла мову та повсякденні традиції *кримських татар*. Із грудня 1941 до серпня 1942 айнзатцгрупа «D» звітувалася: із 16 листопада до 15 грудня 1941 розстріляно 824 Р., із 16 по 28 лютого 1942 розстріляні «роми, асоціальні елементи і саботажники — 421», у березні 1942 — «810 асоціальних елементів, ромів, психічнохворих і саботажників», за 2-гу пол. березня 1942 страчено «261 асоціальний елемент, у тому числі роми». У *Сімферополі* 9 грудня 1941 Р. зібрали в Циганській слобідці, було розстріляно до 1 тис. осіб. Однак

Мусульманський к-т звернувся до німців із клопотанням, і розстріли припинили. Ще більш рельєфно «мусульманський чинник» відіграв у *Бахчисарайі*, де ромське населення не постраждало. У Криму окупацію пережили понад 1 тис. Р.

Румун. влада здійснювала з червня 1942 депортації Р. до *Трансністрії*. Кількома хвилями через Дністер було переправлено майже 25 тис. осіб. За наказом губернатора Трансністрії від 29 липня 1942 коні й вози були конфісковані. Депортовані не мали продовольства, медикаментів. За словами свідка, «роми, як і євреї, прибули в район Голти. У них відібрали всі речі, і вони мерли як мухи». У звіті з району с. Ландау (нині с. Широколанівка Веселинівського р-ну Миколаїв. обл.) до префектури Березівка повідомлялося, що через епідемію тифу кількість Р. у Ландау скоротилася з 7500 до 1800—2400 осіб. Намагаючись поліпшити ситуацію, місц. влада 1943 видала розпорядження про розпуск колоній та розподіл Р. по навколишніх госп-вах. Але місц. керівники критикували Р. за нібито небажання працювати та залишатися на постійному місці. Час від часу Р. ставали жертвами екзекуцій румун. жандармів. Невідома кількість Р. була страчена місц. загонами самооборони, як у с. Шенфельд. За сучасними оцінками, кількість Р., які загинули в Трансністрії, становить бл. 11 тис., вижило при бл. 14 тис.

У дистрикті «*Галичина*» в лютому 1942 губернатор дистрикту наказав виявляти Р. з ін. країн. 30 квітня 1942 відділ населення та соціального забезпечення дистрикту відзвітувався до Генерал-губернаторства (див. *Генеральна губернія*) про проведення «евакуації» Р., звідки впливало, що в дистрикті було 536 іноземних та 670 польських Р. Стосовно місц. Р. політика в дистрикті була неоднозначною: у м. *Городок Львівської області* наприкінці червня 1942 було розстріляно 25 Р., через місяць у районі *Рави-Руської* — 24. Але в *Дрогобичі* та *Бориславі* в серпні 1942 Р. було наказано зібратися до поліції, звідки їх депортували до таборів примусової праці.

Ставлення до Р. з боку *Організації українських націоналістів* та *Української повстанської армії* було неоднозначним. У спогадах польських Р. зафіксовані факти переслідування їх укр. націоналістами, зокрема на Волині. З іншого боку, зміна ідеологічно-програмних орієнтирів ОУН та УПА 1943 передбачала толерантне ставлення до представників різних національностей, в т.ч. — до євреїв та Р.

Органи місц. самоврядування брали участь у реєстраціях Р., а по розправах з ними — в обліку майна. У м. *Козелець* Черніг. обл. начальник паспортного столу отримав розпорядження ставити в списку літеру «Ю» напроти прізвищ євреїв та літеру «Ц» напроти прізвищ циган, у вересні 1942 за цим списком жандармерією були заарештовані й розстріляні 30 Р. Службовці допоміжної поліції використовувалися для збору та подекуди страти Р. Напр., 8 травня 1942 за участю місц. поліцейських було вбито 13 Р. у с. Каланчак *Херсонської області*.

«Циганському питанню» присвячували публікації в окупаційних ЗМІ. «Нова Україна» (Харків) 5 вересня 1943 містила матеріал під назвою «Цигани та Європа». «Циганська проблема розкриває картину глибокого соціального виродження... Нова Європа, що постає на руїнах усього віджилого, консервативного, небезпечного й шкідливого для її народів, поставила сьогодні до розв'язання й цю проблему соціально-етичного порядку».

Н.Бессонов виокремлює 3 етапи в нацистській політиці: 1) літо 1941 — поч. 1942 — знищення ромських кочових табо-

рів; 2) 1942 — геноцид за етнічною ознакою, включаючи осілих Р.; 3) із 1943 — Р. стають жертвами каральних антипартизан. акцій. О.Круглов вважає, що «як і євреї, роми підлягали поголовному винищенню лише за їхню етнічну приналежність». М.Голлер поділяє думку про тотальність винищення Р., наголошуючи, що цей висновок актуальний лише щодо території під управлінням Вермахту. Існують підстави кваліфікувати «циганську політику» нім. органів — Вермахту, СС, частково нім. цивільної адміністрації, та румун. влади — як *геноцид*.

Питання кількості жертв ускладнюються відсутністю повної інформації про кількість Р. напередодні війни. За оцінкою Д.Кенріка та Г.Паксона, серед 200 тис. жертв на територію України, Білорусі та Росії припадає 30 тис. Із них, на думку О.Круглова, від 19 до 20 тис. осіб припадає на територію України, понад половина з яких — депортовані з Румунії. Але ці підрахунки можна вважати лише попередніми.

Літ.: *Zimmermann M.* The Soviet Union and the Baltic States, 1941—44: The Massacre of the Gypsies. В кн.: *The Gypsies during the Second World War*, vol. 2: In the Shadow of the Swastika. Hatfield, 1999; *Lewy G.* The Nazi persecution of the gypsies. Oxford — New York, 2000; *Кенрик Д., Паксон Г.* Цыгане под свастикой. М., 2001; *Akim V.* The Deportation of the Roma and their Treatment in Transnistria. В кн.: *Final Report: International Commission on the Holocaust in Romania*. Iasi, 2005; *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины в годы Великой Отечественной войны. В кн.: *Рома в Україні: Історичний та етнокультурний розвиток циган (рома) України (XVI—XX ст.)*. Севастополь, 2006; *Тяглий М.І.* Чингене — жертвы Холокоста?: Нацистская политика в Крыму в отношении цыган, 1941—1944. «3 архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 2007, № 2 (29); *Holler M.* Der nationalsozialistische Völkermord an den Roma in der Besetzten Sowjetunion (1941—1944). Heidelberg, 2009; *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг.: Статистико-региональный аспект. «Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі», 2009, № 2 (6); *Тяглий М.І.* Окупаційна політика та доля ромів України. В кн.: *Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI століття*, кн. 2. К., 2011.

М.І. Тяглий.